

“ARMUG‘ONI SABBOQ” TAZKIRASIDA JADID NAMOYANDASI ABDURAUFI
FITRAT SIYMOSI

Qurbonova Shohida

BuxDPI I bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20594534>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi Sabboq Buxoriyning "Armug‘oni Sabboq" tazkirasida tahlil qilinadi. Adibning "Mijmar" taxallusidan "Fitrat"ga qadar bosib o‘tgan yo‘li, uning Mirzo Olimjon Hasrat g‘azaliga bog‘lagan muxammasi va jadidchilik g‘oyalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, Sabboq Buxoriy, Hasrat, jadidchilik, muxammas, Buxoro adabiy muhiti.

KIRISH

XIX asr oxiri va XX asr boshlari Buxoro zaminida ijtimoiy-siyosiy va madaniy evrilishlar davri bo‘ldi. Eski tizim inqirozga yuz tutgan, turg‘unlik botqog‘iga botgan jamiyatni uyg‘otish uchun yangi kuch, yangi fikr va otashin qalb kerak edi. Ana shunday tarixiy vazifani o‘z zimmasiga olgan siymolardan biri — Abdurauf Fitratdir. Uning shaxsiyati va ijodiy laboratoriyasini anglashda o‘sha davrning noyob manbalari, xususan, Sabboq Buxoriyning "Armug‘oni Sabboq" tazkirasida hamda zamondoshi Sadridin Ayniyning guvohliklari poydevor vazifasini o‘taydi. Ushbu manbalar Fitratning shunchaki adib emas, balki butun bir millatning dardini o‘zida mujassam etgan inqilobchi mutafakkir ekanligini isbotlaydi.

Fitrat — o‘z davrining farzandi bo‘lish bilan birga, kelajak avlodlar uchun ham erkinlik va ma‘rifat timsoliga aylandi. Uning ijodiy evolyutsiyasi an‘anaviy sharqona uslubdan zamonaviy, inqilobiy tafakkurgacha bo‘lgan murakkab yo‘lni bosib o‘tdi.

ASOSIY QISM

Fitratning shakllanish davri Buxoro madrasalaridan boshlanib, muqaddas ziyoratgohlar va xalqaro ilm markazlari sari cho‘zildi. "Armug‘oni Sabboq"da keltirilishicha, u yoshligida otasiga hamrohlik qilib, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qilgan. Bu safar uning dunyoqarashida islom olamining kengliklari haqida ilk tasavvurlarni uyg‘otgan bo‘lsa, 1910-yildagi Istanbul safari uning hayotida haqiqiy burilish yasadi. Istanbuldagi "Madrasai voizin"da tahsil olgan Fitrat, u yerda kechayotgan islohotlar va hurlik g‘oyalaridan bahramand bo‘ldi. Tazkirada yozilishicha, u o‘z ijodini "Mijmar" taxallusi bilan, an‘anaviy oshiqona g‘azallar bitishdan boshlagan.

Biroq Istanbul muhiti va Buxoro amirligidagi qoloqlik o‘rtasidagi dahshatli farq uni "Mijmar"likdan, ya‘ni shaxsiy ko‘ngil kechinmalaridan voz kechib, "Fitrat" — insoniy tabiatning asl mohiyatini tiklovchi isyonchiga aylantirdi. U endi faqat ishq dardi bilan emas, balki "Vatan ishq" va "Millat hasrati" bilan yashay boshladi. Uning bu transformatsiyasi nafaqat shaxsiy tanlovi, balki tarixning qat‘iy talabi edi.[1.197 -bet]. Sabboq Buxoriy "Armug‘oni Sabboq" tazkirasida Abdurauf Fitratning shoirlik mahoratiga yuksak baho berar ekan, uning Hasrat (ma‘lumotlarga ko‘ra, u kishi Mirzo Olimjon (Hasrati Hisoriy) bo‘lib, XVIII-XIX asrlarda yashagan kuchli shoir bo‘lgan [8.284-bet]) g‘azaliga bog‘lagan muxammasini alohida namuna

sifatida keltiradi. Fitrat ijodining cho‘qqisi bo‘lgan Hasrat g‘azaliga muxammasi uning ruhiy iztiroblari va millat qayg‘usini yuksak badiiyat bilan ifodalaydi. Muxammas tojik tilida yozilgan.

Muxammasdagi "Bemori g‘amam bistari rohatki va manki" kabi misralar shunchaki she‘r emas, balki rohat-farog‘atdan voz kechgan, butun vujudi bilan millat dardiga chalingan ziyolining nolasi edi. U o‘zini g‘am bemori deb atar ekan, bu g‘am shaxsiy emas, balki Buxoroning xarobalari, xalqning jaholati va mustabid tuzumning zulmidan tug‘ilgan edi. "Savdo payi dardam g‘ami sihatki va manki, Kulfat zada am bodaiy ishratki va manki"- Bu yerda Fitrat "sog‘lik" va "ishrat" (rohat-farog‘at) tushunchalarini inkor etmoqda. Jadid ziyolisi uchun millat dardga chalingan bir paytda "sog‘ bo‘lish" yoki "rohatda yashash" — xiyonat bilan barobar. U o‘zini "kulfatzada" (baxtsizlikka uchragan) deb atash orqali butun xalqning dardini o‘z zimmasiga oladi.

Yana muxammasda "Pajmurda" (so‘lgan) va "go‘shanishin" (bir chekkaga) so‘zlari orqali u o‘zining jamiyatdagi yolg‘izligini ifodalaydi. Uning g‘oyalari Buxoro amirligi mutaassiblari tomonidan qabul qilinmagani adibni ruhiy tushkunlikka, ammo qat‘iy irodali isyonga undagan.

Uning "Munozara", "Bayonoti sayyohi hindi", "Rahbari najot" va "Oila" kabi asarlari esa Movarounnahr ijtimoiy tafakkurida portlash yasadi. Ayniyning Fitratga bergan ta‘rifi tazkiraning eng qimmatli qismidir. Sadridin Ayniy Fitratni "inqilob maktabida tarbiya topgan" adib deb ataydi va uning nasriy uslubiga yuqori baho berib: "Fitrat forsiy nasrni nihoyatda ravon va sodda yozadi", — deb ta‘kidlagan. Fitratgacha bo‘lgan forsiy va o‘zbek nasri haddan tashqari og‘ir, arabiy-forsiy so‘zlar bilan to‘lib-toshgan edi. Fitrat esa uni ravon va sodda holga keltirdi. Fitrat tili xalqqa yaqin bo‘lishi bilan birga, mantiqiy jihatdan o‘tkir va ta‘sirchan edi. U murakkab diniy va falsafiy tushunchalarni oddiy xalq tushunadigan tilda bayon etishga erishdi. Ayniy Fitratni bu mintaqadagi yangi adabiyotning "namunasi" deb biladi. Bu degani, Fitrat shunchaki yozuvchi emas, u yangi bir adabiy til va uslub yaratuvchisidir. Sabboq Buxoriy keltirgan ma‘lumotlarga ko‘ra, Fitratning Istanbuldan yozgan qasidalari ham uning nafaqat diplomatik mahoratidan, balki amirlikni isloh qilish yo‘lidagi umidlaridan dalolat beradi. U "Buxoro uyg‘onishi sabablarini yozdi" degan g‘oya bilan yashadi va o‘z ijodini shu maqsadga bo‘ysundirdi.

Tazkirada Fitratning do‘stlariga yo‘llagan maktublaridagi g‘azal ham keltirilgan.

"Armug‘oni Sabboq"da keltirilgan ushbu maktub parchasi Fitratning jadidchilik yo‘lidagi mashaqqatlari uning ruhiyatida qanday aks etganini ko‘rsatuvchi muhim hujjatdir. Shoir bu yerda "kabob bo‘lgan dil" va "xarob bo‘lgan uy" obrazlari orqali millat dardi bilan o‘rtangan inson obrazini chizadi. Shoir dildagi iztirobni "tosh"ga emas, balki "tog‘"ga o‘xshatadi. Iztirobning haddan ziyod ko‘pligi uni dunyo lazzatlaridan begona qilganini, faqat milliy g‘oya va ma‘rifat bilan nafas olayotganini ifodalaydi. "Ishq saroyining iloni — malomatdir" misrasi orqali Fitrat vatanparvarlik va islohotchilik yo‘lida unga yog‘ilayotgan ta‘na-dashnomlarni (malomatlarni) oliyanob bir qismat sifatida qabul qiladi. U xalqni uyg‘otish yo‘lida har qanday qiyinchilikka tayyor ekanligini ta‘kidlaydi. Abdurauf Fitratning do‘stlariga yozgan maktublaridagi ushbu satrlar uning shunchaki shoir emas, balki millat fidoiysi bo‘lganidan dalolat beradi. [1.198-bet]

Fitratning ijtimoiy-falsafiy qarashlari uning "Oila" asarida yaqqol namoyon bo‘ladi. U oilani jamiyatning kichik bir modeli sifatida ko‘radi va jamiyat islohotini oilani isloh qilishdan boshlash kerakligini uqtiradi.

Ayollarning huquqlari, bolalar tarbiyasi va oilaviy munosabatlar borasidagi uning fikrlari o'sha davr uchun inqilobiy ahamiyatga ega edi. Sabboq Buxoriy tazkirasida Fitratning "Mijmar" taxallusidan voz kechishini uning ruhiy poklanishi va ijtimoiy burchini anglab yetishi sifatida talqin qiladi. Darhaqiqat, Fitratning har bir satrida Buxoro madrasalarining changi emas, balki Istanbulning hurlik nafasi va milliy o'zlikni anglash tuyg'usi sezilib turadi. Uning "Rahbari najot" asari esa musulmon ummatini jaholatdan qutqarish yo'lidagi amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

Fitrat dinning asl mohiyati taraqqiyot va ilm ekanligini, turg'unlik va jaholat esa islomga yot tushunchalar ekanligini jasorat bilan ayta oldi. Aynan shu jasorat uni o'z davrining eng xavfli, ammo eng sevimli adibiga aylantirdi. Fitrat dramaturgiya va tilshunoslik sohasida ham ulkan ishlar qildi. Garchi Sabboq Buxoriy asosan uning she'riy va nasriy risolalariga urg'u bergan bo'lsa-da, Ayniyning xotiralari uning tilshunos sifatidagi mahoratini ham ochib beradi. Fitrat "forsiy nashrni ham bag'oyat saliz va soda me nigorat" degan bahoga sazovor bo'lgan. Bu degani, u tildagi ortiqcha dabdaba va tushunarsiz iboralardan voz kechib, fikrni shunday va aniq yetkazish san'atini yaratdi. Uning "Sarf va nahv" borasidagi tadqiqotlari, eski o'zbek tili va adabiyoti tarixiga oid asarlari milliy madaniyatimizning oltin fondidan o'rin oldi. Fitratning har bir asari zanjirning bir halqasi kabi bir-birini to'ldiradi: she'riyati qalbni uyg'otsa, nasri aqlni charxlaydi, ilmiy ishlari esa millatning tarixiy ildizlarini mustahkamlaydi. U o'zini fano (yo'qlik) va hasti (borlik) orasidagi "habib savdosi"ga berilgan deb hisoblardi, bu yerda habib — uning Vatani va millati edi.[3.245-bet].

Fitratning hayoti fojiali yakun topgan bo'lsa-da, uning ma'naviy merosi mangu yashab qoldi. U 1938-yilda qatag'on qurboni bo'lganida, mustabid tuzum uning jismoniy vujudini yo'q qilishi mumkin edi, ammo uning "intiboh" (uyg'onish) g'oyalarini yo'q qilishga kuchi yetmadi. "Armug'oni Sabboq"da uning do'stlariga yozgan maktublaridan namunalar keltirilgan bo'lib, ularda "Joniyki yak daqiqa tapirast zindast" (Bir daqiqa bo'lsa ham talpingan jon — tirikdir) degan satrlar bor. Bu Fitratning hayot falsafasi edi. U turg'unlikni o'lim bilan barobar deb bildi va millatni ham tinimsiz harakatga, ilmga chorladi. Uning "Mijmar"likdan boshlangan ijod yo'li dunyoni larzaga keltirgan "Fitrat"lik bilan tugadi. Bugungi kunda biz Fitrat asarlarini o'qir ekanmiz, undagi milliy g'urur, vatanparvarlik va insoniy erkinlik tuyg'ulari hamon o'zining hayotiyiligini yo'qotmaganiga amin bo'lamiz.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Abdurauf Fitrat — o'zbek va tojik adabiyoti tarixida tub burilish yasagan, ma'rifatparvarlikdan inqilobiy demokratizmga qadar yo'lni bosib o'tgan ulkan siymodir. Sabboq Buxoriyning "Armug'oni Sabboq" tazkisasi bizga Fitratning "Mijmar" taxallusi ostidagi lirik shoirdan millat dardida yonayotgan otashin publitsistga aylanish jarayonini jonli tarzda ko'rsatib beradi. Uning asarlari bugun ham jamiyatni isloh qilish, ilm va ma'rifatni ulug'lash hamda o'zlikni anglash yo'lida mash'al bo'lib xizmat qilmoqda. Sadridin Ayniy aytganidek, Fitrat "jadid adabiyotining eng yaxshi namunalarini" yaratgan ijodkor sifatida xalqimiz qalbidan mangu qoldi. U o'zidan boy ma'naviy xazina qoldirib, kelajak avlodlarga hurriyat va ilm yo'lini ko'rsatib ketdi. Fitrat — biz uchun nafaqat o'tmish adibi, balki kelajakning ma'naviy murabbiysidir.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sabboq Buxoriy. Armug‘oni Sabboq (Tazkira). – Buxoro, XX asr boshi. (Asosiy manba).
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-5-jildlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000-2010.
3. Sadriddin Ayniy. Esdaliklar (To‘rt qismdan iborat). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1980.
4. Sadriddin Ayniy. Namunai adabiyoti tojik. – Moskva: Markaziy nashriyot, 1926.
5. Ibrohim Haqqul. Meros va mohiyat (Fitrat ijodiga doir tahlillar). – Toshkent: Sharq, 2005.
6. Hamidulla Boltaboyev. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Milliy universitet nashriyoti, 2007.
7. Begali Qosimov. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
8. Чӯраева Х.Ё. Шарҳи як ғазали Ҳасрат // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, 2022.
9. Ганчина (Мачмӯаи илмӣ). Шоирони водии Ҳисор ва мероси Мирзо Олимчон Ҳасрат. – Душанбе, 1990.